ARAB TILI YOZUVI VA TALAFFUZIDAGI MORFOLOGIK O'ZIGA XOSLIKLAR

Raxmonov Kamoliddin Mamajon o'g'li
E-mail: kamoliddon035@gmail.com

Qabul qilindi: 02.11.2025
Ko'rib chiqildi: 03.11.2025
Tasdiqlandi: 04.11.2025

Kalit so'zlar.
arab tili, morfologiya, ildiz-sufiks tizimi, talaffuz, yozuv, so'z yasash

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tili yozuvi va talaffuzining morfologik xususiyatlari ilmiy va tilshunoslik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Maqolada arab tilining yozuv tizimi, fonetik (talaffuz) jihatlari, morfologik so'z yasash sistemasi xususan ildiz-sufiks (root-pattern) tizimi, so'z turkumlari, talaffuz-yozuv o'zaro aloqasi va hududiy lahjalar bilan bog'liq fonetik-morfologik farqlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, yozuv va talaffuz o'rtasidagi bog'liqlik va bu jarayon morfologik tuzilmalarga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari arab tilini o'rganish jarayonida yozuv va talaffuzning morfologik jihatlarni chuqur anglash zarurligini ko'rsatadi.

Kirish. Arab tili (Classical Arabic va zamonaviy standart arab tili) dunyoda keng tarqalgan bo'lib, ilmiy, diniy va madaniy nuqtai nazardan katta ahamiyatga ega. Tilshunoslik sohasida arab tilining morfologiyasi va fonetikasi muhim o'rinni egallaydi, chunki ushbu tilning so'z yasash va talaffuz jarayonlari boshqa ko'plab tillardan ancha farq qiladi. Yozuv va talaffuz o'rtasidagi aloqani anglash arab tilini o'rganish, dars berish va tadqiq qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Arab tilida yozuv tizimining o'ziga xosligi harflarning so'z ichidagi holatga qarab shakllanishi, o'ngdan chapga yozilish, unli tovushlarning ko'pincha yozuvda aniq belgilanmasligi, talaffuzning esa ma'no hamda morfologik shakllarga bog'liq bo'lishi bularning barchasi morfologik tahlil uchun qiziqarli imkoniyat va ayni paytda qiyinchiliklar tug'diradi. Tadqiqotning maqsadi arab tilida yozuv va talaffuz jarayonlarining morfologik tuzilmalarga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganish va morfologik o'ziga xosliklarni tahlil qilishdir.

Arab tili yozuvi xususiyatlari

Arab yozuvi systemasi ko'plab morfologik va fonetik jihatlar bilan chambarchas bog'liq. Quyida uning asosiy jihatlari keltiriladi.

Harflar tizimi

Arab yozuvi undosh harflardan tashkil topgan bo'lib, har bir harf undosh tovushga mos tushadi. Yozuv o'ngdan chapga yo'nalishda amalga oshiriladi.

Harflarning so‘z ichidagi holatiga qarab (bosh, o‘rta, oxirgi yoki yolg‘iz) shakli o‘zgaradi bu morfologik ko‘rinishda ham muhim: so‘zning qo‘shimcha morfemalari qo‘shilganda yoki so‘z ichida pozitsiyasi o‘zgarganda: masalan, harfning alohida shakli bo‘ladi.

Yozuvning bu jihati talaffuz bilan yaqin aloqada bo‘lib, ayniqsa so‘z ichida qo‘shimchalar (prefikslar, sufikslar) qo‘shilganda harflarning birikishi va talaffuzdagi o‘zgarishlar aynan yozuv shaklida aks etadi. Masalan: «مكتب» (maktab) so‘zi unda prefiks “ma-” bilan ildiz k-t-b birlashuvi mavjud: maktab “ofis, yozish joyi” ma’nosida. Bu harf birikmalari va shakllanishlar yozuvda aniq ko‘rinadi.

Unli tovushlar va diakritik belgilar

Arab yozuvida undosh harflar asosiy ravishda beriladi, unli tovushlar esa ko‘plab hollarda diakritik belgilar orqali (misol uchun fatxa – fetha, kasra – kesra, damma – domma) qo‘shiladi. Ba’zan esa unli tovushlar yozuvda belgilanmaydi va bu talaffuzni o‘rganayotganlar uchun qo‘shimcha qiyinchilik tug‘diradi. Misol uchun “كتب” (kataba) so‘zida a tovushi fatxa bilan ko‘rsatiladi. Unli tovushlarning yozuvda aks etmasligi, leksik jihatdan bir xil ko‘rinishda bo‘lgan so‘zlarning (masalan «كتب» qatorida) talaffuz va ma’noda farq qilishi mumkinligini anglatadi.

Bu hol arab tilida morfologik jihatdan muhim: unli tovush va morfemalarning o‘rni so‘z yasash va so‘z turkundagi o‘zgarishlarni bildiradi. Unli tovushlar talaffuz ritmini, uzunlik-qisqligini belgilaydi va so‘z ma’nosini ajratishda rol o‘ynaydi.

Talaffuz va yozuv o‘rtasidagi farqlar.

Arab tilida yozuv va talaffuz o‘rtasidagi bog‘liqlik kuchli bo‘lsada, har doim ham to‘liq mos kelavermaydi. Yozuvda undosh harflar ko‘proq e’tiborda bo‘lsa-da, talaffuzda undosh va unli tovushlarning uyg‘unligi, qo‘shimcha tovushlar, noaniq unli tovushlar va regional lahjalar hisobga olinadi. Misol uchun, so‘z yasash jarayonida ildiz-sufiks tizimi asosida turli shakllar hosil bo‘ladi: “كتب” (kataba) = “yozdi”, “كتاب” (kitab) = “kitob”, “كاتب” (kātib) = “yozuvchi”. Bu shakllar yozuvda ildiz harflari k-t-b orqali birdek, lekin unli va qo‘shimchalar orqali boshqa ma’nolarni bildiradi.

Yozuv va talaffuz o‘rtasidagi farqlar morfologik tahlil uchun muhimdir, chunki talaffuzdagi o‘zgarishlar (masalan unli tovushlar uzunligi, sukkun holatlar, mahalliy lahja ta’siri) so‘zning strukturasini, morfemalarini va yozuvdagi shaklini tushunishga yordam beradi.

Arab tilining morfologik tizimi

Arab tilining morfologik jihatlari juda boy va o‘ziga xosdir; quyida uning asosiy komponentlari bilan tanishamiz.

Ildiz-sufiks (root-pattern) tizimi

Arab tilida morfologik so‘z yasash jarayoni ildiz (ko‘pincha uch harfli, ba’zan to‘rt harfli) va turli qo‘shimchalar yoki naqshlar (pattern/awzan) orqali quriladi. Ildiz umumiy semantic maydonni belgilaydi; naqsh esa so‘z turini (fe’l,

ot, sifat), zo‘r-qobiliyatni, sababli harakatni yoki maqsadni bildiradi. Masalan, k-t-b (كَتَبَ) ildizi “yozish” ma’nosini bildiradi. Shu ildiz asosida hosil bo‘lgan so‘zlar: “كتب” (kataba) = “yozdi”, “كتاب” (kitāb) = “kitob”, “كاتب” (kātib) = “yozuvchi”, “مكتب” (maktab) = “yozish joyi, ofis”.

Bu tizim – “root-and-pattern system” – semitik tillar uchun xos bo‘lib, morfologik jarayonlarni tushunishda markaziy o‘rin egallaydi.

Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, arab tili tadrijiy ravishda bu tizimni til o‘rganuvchilarda ham rivojlantiradi so‘z o‘zgarishlari, fe’llar turkumlari va texnik morfologik strukturalarga bog‘liq.

So‘z turkumlari va morfemalar

Arab tilida asosan uch asosiy so‘z turkumi ko‘riladi: fe’l (فعل), ism (اسم), harf (حرف). Fe’l turkumi zamon, shaxs, tog‘ri/nomto‘g‘ri shakl, passive/aktiv holatlar bilan bog‘liq morfemalarga ega. Ism turkumida ot, sifat, ravish va boshqa turkumlar kiradi, ular esa qo‘shimchalar (masalan —un, —in, —a) orqali o‘zgaradi. Ushbu turkumlarda morfemalar (prefiks, sufiks, infiks) talaffuz va yozuvda o‘zgarishlar keltirib chiqaradi.

Arab tilida morfologik o‘zgarishlar talaffuzga bevosita ta’sir ko‘rsatadi: masalan, fe’lning zamon va shaxsga qarab o‘zgarishi talaffuzni ham o‘zgartiradi, yozuvda esa bu o‘zgarishlar harf va diakritik belgilar orqali aks etadi. Morfemalar shakli turiga qarab talaffuzda uzunlik, sukut (sukun) yoki harakat (harakat belgisi) bilan belgilanadi.

Morfologik o‘zgarishlar va talaffuz

Arab tilida morfologik shakllar talaffuzda o‘zgaradi — masalan, i‘rof (ya’ni, vokal uzunlashlari) yoki tasriflash (fe’llarning conjugationi) natijasida. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, til o‘rganuvchilarda talaffuz va yozuv farqlari morfologik xatoliklar yoki qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Jordan tajribasida o‘quvchilarda so‘z yozish xatoliklari ildiz-sufiks tizimi bilan bog‘liq morfologik tuzilmalarda ancha ko‘p kuzatilgan. Shuningdek, morfologik tuzilmalarning kognitiv jihati ham o‘rganilgan so‘zlarni qabul qilishda ildiz va naqsh birliklari alohida rol o‘ynaydi. Bu hol arab tilida talaffuz va yozuv o‘rtasidagi morfologik aloqalarni yanada chuqurroq tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Arab tili talaffuzi yoshdan boshlab o‘ziga xos jarayonlarga ega, bu mora-fologik tizim bilan chambarchas bog‘liq. Undosh tovushlar xususiyatlari arab tilida undosh tovushlar talaffuz qilinishida og‘iz va tomoqning turli qismlaridan olinadi masalan, labdan (ب ،ف), til ustidan (ن ،ل), tomoq va bo‘g‘izdan (خ ،غ ،ق) va h.k. Har bir undosh harf talaffuzda aniq artikulatsiyaga ega. Yozuvda bu harflar belgilanadi, lekin talaffuzda har birining joyi, rezonansi va tovush sifati farqlanadi. Arab tilida “ق” (qāf) va “ك” (kāf) kabi harflar talaffuz jihatdan farq qiladi va bu farq morfologik tuzilishlarda ham, ma’no ajratish jarayonida ham muhim.

Talaffuzda undosh harflarning joylashuvi (masalan so‘z boshida, o‘rta yoki oxirida) va ular bilan bog‘liq tovush elementlari (sukun, hamza, shadda)

morfologik shakllarda o‘zgarish keltiradi. Bu esa so‘z yasash, qo‘shimchalar qo‘shilishida talaffuzga ta’sir qiladi.

Unli tovushlar va ritm

Arab tilida unli tovushlar talaffuzni ritmik qiladi qisqa va uzun unli tovushlar, sukun (harakatsiz harf) va harakat belgilaridagi farqlarga ko‘ra talaffuz o‘zgaradi. Bu hol so‘zdagi morfemalar holatini, masalan, plural, ism hosil qilish, fe’l zamoni kabi o‘zgarishlarni ko‘rsatadi. Misol uchun, k-t-b ildizi asosida hosil bo‘lgan “كَتَبَ” (ka-ta-ba) va “كُتِبَ” (ku-ti-ba) shakllari orasidagi talaffuzdagi fark unli tovush va vokal naqshi bilan bog‘liq bu esa yozuvda ham morfologik tugun sifatida farqlanadi.

Unli tovushlarning uzunligi (masalan ‘ā’, ‘ī’, ‘ū’) arab tilida ot va fe’l hosil qilishda va so‘zlarning turkumida muhim ahamiyatga ega. Talaffuzdagi ritmik ajratish so‘zning semantik tarkibini ham bildiradi bu morfologik tahlil nuqtai nazaridan alohida e’tibor talab etadi.

Talaffuzdagi regional farqlar

Arab tilida hududiy lahjalar (masalan Misr lahjasi, Levant lahjasi, Gulf lahjasi) talaffuz usullarida sezilarli farqlarga ega. Bu farqlar so‘zning undosh va unli tovushlari, uzunlik-qisqligi, ohang va ritmida namoyon bo‘ladi. Morfologik struktura (ildiz-sufiks tizimi) o‘zgarmasa ham talaffuz shakli turli hududlarda boshqacha bo‘ladi. Misol uchun, klassik arab tilida “qāf” tovushi qat’iy “q” sifatida talaffuz qilinsa, ayrim lahjalarda “g” yoki “k” shaklida talaffuz qilinishi mumkin.

Bunday farqlar arab tilini o‘rganishda morfologik tahlilni murakkablashtiradi, chunki talaffuz tashqi variantlarga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli yozuv-talaffuz morfologik aloqalarini o‘rganishda hududiy kontekstni hisobga olish zarur.

Yozuv va talaffuzni o‘rganishda metodik yondashuvlar

Arab tilini yozuv va talaffuz jihatdan morfologik tahlil qilish metodik jihatdan aniq rejalashtirilgan bo‘lishi lozim. Quyida asosiy yondashuvlar keltiriladi.

Lingvistik tahlil

Arab tilidagi morfologik va fonetik xususiyatlarni o‘rganishda lingvistik tahlil muhim ahamiyatga ega. Ya’ni, so‘zlarni ildiz-sufiks tizimi (root-pattern) jihatdan, talaffuz va yozuvning aloqasi jihatdan, so‘z turkumlari va qo‘shimchalar orqali tahlil qilish lozim. Masalan, ilmiy tadqiqotlarda “root-and-pattern theory” arab tilining morfologiyasini tushunishda markaziy model sifatida qo‘llaniladi. Shuningdek, talaffuz va yozuvdagi farqlar morfologik xatoliklar va til o‘rganish jarayonini o‘rgatish uchun tahlil qilinmoqda. Lingvistik tahlil jarayonida ekspermental metodlar, korpus tahlillari, psixolingvistik testlar qo‘llangan (masalan, ildiz-naqsh birliklari so‘zni o‘qishda qanday ishtirok etishini aniqlash kabi).

Til o‘rganishda audio va yozma mashqlar yordamida yozuv va talaffuz o‘rtasidagi bog‘liqlik mustahkamlanadi. Arab tilini o‘qitishda, ayniqsa, yozuvdagi diakritik belgilar, harflarning holati, unli tovushlar va talaffuz ritmi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish muhimdir. Shuningdek, morfologik darslar (ildiz-sufiks tizimi, so‘z yasash qoidalari) talaffuzni yaxshiroq tushunishga xizmat qiladi. Masalan, so‘zlar hosil qilish jarayonida o‘quvchiga ildiz va naqshni ajratish, talaffuz va yozuvdagi farqlarni ko‘rish imkoniyatlari berilishi lozim.

Bu yondashuvlar yozuv-talaffuz-morfologiya uchburchagi jihatidan arab tilini o‘rgatishda zamonaviy metodik qadamlarni ifodalaydi, ayniqsa notanish so‘zlar, murakkab fe’l shakllari, plural hosil qilish va boshqalarda.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytamanki arab tili yozuvi va talaffuzidagi morfologik o‘ziga xosliklar arab tilini o‘rganish va tahlil qilish jarayonida e’tibor qaratilishi zarur bo‘lgan muhim jihatlardandir. Ildiz-sufiks tizimi arab tilining morfologik yuragi hisoblanadi va u yozuv hamda talaffuz jarayonlariga bevosita ta’sir etadi. Yozuvdagi harflarning holati, unli tovushlarning belgilanishi (yoki belgilanmasligi), talaffuzdagi ritm, uzunlik, suhbatdagi lahja variantlari bularning barchasi so‘z yasash, so‘z turkumlari va ma’no hosil qilish jarayonlarini chuqur anglash imkonini beradi.

Morfologik tahlil, lingvistik metodika va til o‘rgatish amaliyotlari bir-birini to‘ldiradi: yozuv va talaffuzni birga o‘rganish arab tilini tushunish va qo‘llashni yanada bilimli qiladi. Arab tilidagi yozuv-talaffuz-morfologiya dinamikasi notanish til sifatida uni o‘rganayotganlar va tilshunoslar uchun chuqur izlanishni talab qiladi.Shu bilan birga, hududiy lahjalar, til o‘rganuvchilarning yozuv-talaffuzdagi xatoliklari va morfologik xususiyatlarning kognitiv jarayonlari ham tadqiqot maydoni bo‘lib qolmoqda. Arab tilining morfologik va fonetik tuzilishini yanada aniqlash va yozuv-talaffuz aloqasini ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish tilshunoslik ilmida muhim vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aronoff, M. (1992). Amorphous Morphology. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bachra, B. M. (2001). The Phonological Structure of the Verbal Roots in Arabic and Hebrew. Leiden: Brill.
3. Boudlal, A. (2018). “Root-and-pattern Morphology Revisited: Verb Stem Formation in Moroccan Arabic.” ASINAG Journal, 10, 45-67.
4. Bobeck, D. (2025). “Is There Really Root-and-Pattern Morphology? Evidence from Classical Arabic.” Catalan Journal of Linguistics, 24(1), 41-91.
5. Cavalli-Sforza, V. (2000). “Arabic Morphology Generation Using a Concatenative and Non-concatenative Approach.” ACL Anthology, June 2000.

6. Elkheir Elgobshawi, A. (2024). "Conceptualization of Morphological Roots in Arabic and English: A Contrastive Analysis." World Journal of English Language, 14(5), 436-452.

7. Hudson, B. (2001). Computational Approaches to Arabic Morphology: Arabic Root and Pattern Morphology Without Tiers.

8. Sakakini, T., Bhat, S., & Viswanath, P. (2017). "Fixing the Infix: Unsupervised Discovery of Root-and-Pattern Morphology." *arXiv preprint*.

9. "Derivational Morphology: The Root/Pattern System." (2014). In Arabic: A Linguistic Introduction (pp. 55-78). Cambridge: Cambridge University Press.

10. "Words, Roots, and Patterns: The Lexical Semantics of the Arabic Root." (2022). In Lexical Semantics of the Arabic Root. Oxford: Oxford University Press.